

ТРАГОМ ДОКУМЕН(А)ТА СВЕДОЧЕЊЕ О ДР ЕДВАРДУ РАЈАНУ

Анстракт: Сведочење др Наскидова (Михаил Павлович Наскидов) о раду Америчке мисије Црвеног крста у Београду током Великог рата, раду др Едварда Рајана, шефа медицинске мисије у Београду, виђено очима другог лекара, др Наскидова, који је у Атини био одређен за тумача и лекара у америчкој мисији. Сведочење пружа драгоцене податке о социјалним, здравственим и друштвеним приликама у окупираном Београду и Србији крајем 1914. и 1915. и почетком 1916. године.

Кључне речи: Велики рат, др Едвард Рајан, др Наскидов, Америчка мисија Црвеног крста у Београду,

Биографију др Едварда Рајана (1883–1923) пронашли смо у радовима проф. др Снежане Вељковић *Живот и рад Војне болнице у Београду за време Великог рата (1914–1918)*, у којем је извршена реконструкција рада Војне болнице, као и *Дневник медицинске сестре Агнес Гарднер, сећања главне медицинске сестре мис Гледвин и др Славке Михајловић*. Овом темом су се бавили и др Вукашин Антић у књизи *Др Едвард В. Рајан – лекар спасилац Београда* и проф. др Александар Недок у књизи *Српски војни санитет у Првом светском рату*. О боравку и раду Америчке медицинске мисије Црвеног крста у Србији подаци се могу наћи и у другим делима. Постоји неколико кратких одредница (у лексиконима и енциклопедијама) о америчком Црвеном крсту и америчким медицинским мисијама у Србији током Великог рата. Последњих година, са почетком обележавања стогодишњице Великог рата, осим историографских издања и домаћа штампа посветила је овој теми своје странице.

Оно што нас је навело да се заинтересујемо за ову тему јесу документи на које смо наишли истражујући сасвим другу грађу. Ради се о документима који су похрањени у фонду Министарство иностраних дела Краљевине Србије, његово Политичко одељење, у Архиву Србије.

Долазак др Рајана у Србију 1914. године забележила је тадашња српска штампа: *Политика*, *Време* и *Правда*. Зато ћемо сада у кратким цртама дати хронологију рада мисије и самог др Рајана.

Августа 1914. године Амерички црвени крст почео је да регрутује медицинско особље за рад у Европи, професионалне хируршке екипе са медицин-

ском опремом и лековима. Међу бројним хирурзима, лекарима, болничаркама и медицинским сестрама, као добровољац пријавио се и др Едвард Рајан. Медицински материјал је обезбедио од средстава познате добротворке Хелен Хатли Џенкинс, која је већ била позната по великим донацијама Колумбија универзитету.¹

Према истраживањима др Снежане Вељковић, Америчка медицинска мисија кренула је за Србију 9. септембра 1914. редовном линијом трговачког парног брода из Њујорка за Пиреј, а затим до Солуна. Преко Ниша у Београд мисија је стигла 16. октобра 1914. године. О саставу мисије писала је *Политика* од 13. октобра 1914. у тексту "Американци у Србији", са поднасловом "Ко је др Рајан и остали чланови мисије". Лист бележи:

"Одељење које је амерички Црвени крст упутио у Србију састављено је од три хирурга и три школоване болничарке. Они су дошли под управом др Едварда В. Рајана.

Др Рајан, као и два друга хирурга исте мисије (др Џемс Донован и др Виљем Ахери) свршили су медицински факултет Форахам универзитета у Њујорку, који се сматра за један од најбољих у Сједињеним Државама. По свршеним студијама др Рајан је провео дуже време на пракси по првим болницама у Њујорку, између осталог у Болници Св. Винсента и у Болници Св. Породице у Бруклину. Специјализовао се у Градској болници у Њујорку, као и Болници Њујоршке општине и другим клиникама које стоје у вези са Њујоршким универзитетом.

По свршетку клиничке праксе др Рајан је отишао у Мексико, где је за време револуције 1913. године учинио врло много у погледу лекарске помоћи. Тада је наименован за представника Министарства спољних послова и америчког Црвеног крста. Том приликом пропутовао је цео Мексико, водећи бригу о америчким поданицима које је револуција затекла на мексичком земљишту. Налазио се на самом бојишту и присуствовао биткама код Тореона (првој и другој), Сан Педра, Салтила, Монтереји, Лерда, и других места мање значајних. У многим приликама он је био једини лекар који се налазио у борбеној линији. У Мексику је провео скоро пуне две године, после чега се вратио у

---

¹ Хелен Хартли Џенкинс (1860–1934) је позната хуманитарка и добротворка. Њене највеће донације су поклоњене Колумбија универзитету: подигла је први и највећи студентски дом *Hartly Hall*, дала је новац за изградњу зграде *Philosophy Hall*, сазидала и опремила *Marcellus Hartley Laboratory* за истраживања електрицитета. Организовала је на Колумбија универзитету образовање медицинских сестара и нудиља, које су касније обучавале младе девојке у нудилским школама широм Америке. Била је заинтересована и за проблеме имиграната, посебно словенског порекла. Године 1909. основала је *Slavonic Immigrant Home* и поклонила две опремљене зграде, за смештај српских имигрантских организација. Основала је и Српско-амерички црквени фонд (*Serbo-American Ecclesiastical fund*) за помоћ српским школама и црквама. Проф. др Снежана Вељковић, *Живот и рад Војне болнице у Београду за време Великог рата (1914–1918)*, изговорено 20.9.2012. године на редовном састанку Секције за историју медицине Српског лекарског друштва у Београду. Доступно на <http://www.rastko.rs/rastko/delo/14674>

Америку. Када је букнуо Европски рат и када је Амерички црвени крст решио да пошаље помоћ разним зараћеним државама, др Рајан је био први човек кога су позвали под америчку заставу Црвеног крста. Пошто су му затражили да изабере земљу у коју жели да иде, др Рајан је одговорио да је изабрао Србију.

Др Џејмс Донован је такође имао велику праксу у Болници Њујоршке општине, Фордхамове болнице и Болнице Св. Винсента. Др Донован је радио у многим болницама: Градској њујоршкој, Њујоршкој, Харлему, Линколн, Гонаинер, Бет Израел, Сан Франциско. Др Донован је неко време имао приватну праксу на острву Стела са врло великим успехом. Када се одатле вратио, кренуо је почетком рата да са Црвеним крстом помогне хиљадама рањеника. Његови су се пацијенти растали с њим врло срдечно, жалећи што их напушта.

Др Вилем Ахери, други лекар ове мисије, човек је од велике будућности као хирург. И он је провео дуже време на пракси по поменутиим болницама. Специјализовао се у Болници Св. Јосифа.

Треба напоменути да су се сва три лекара школовала у Њујорку, који се сматра центром свега што је добро у Сједињеним Државама. Сви су они радили под руководством чувених лекара, као што су Вилием П. Хела, декан медицинског факултета Фордхам универзитета, др Џорџ Стјуарт, најчувенији специјалиста у Њујорку за болести рака, Александар Николс, др Јосеф Хигинс, један од првих њујоршких оператора и други."²

Чим су 16. октобра стигли у Београд, др Рајан и његова екипа су преузели Војну болницу у Београду, препуну рањених српских војника. Сам др Рајан у извештају упућеном Националном штабу Црвеног крста у Вашингтону наводи следеће: "Стигли смо 16. октобра и одмах преузели велику болницу. Од кад смо стигли нисмо имали времена ни за шта друго сем за рад и спавање. Многи од повређених нису били превијени неколико дана. Како имамо око 150 тешких рањеника, а потребно је да их превијамо сваког дана, завршавамо рад после 11 сати увече, а некад и касније (...) Нови случајеви стижу сваког дана и бићемо препуњени за веома кратко време. Хирурзи су овде ретки, а како има око 50.000 рањених широм целе земље, јасно видите какви су нам услови".³

Прво што је урадио по доласку било је да прекрије зграду америчком заставом, јер је болница била под сталном претњом артиљеријске ватре. "Др Рајан је постао прави херој у Србији, и разлог што је ишта остало од Београда је тај што је он ставио америчку заставу на болницу", изјавила је медицинска сестра Емили Симондс листу *New York Times* 15. јануара 1915. године. Овај лист је 31. јануара исте године објавио интервју са Мејбел Данлоп Грујић, супругом српског дипломате Славка Грујића, под насловом "Амерички лекар

² *Политика* 13. октобар 1914. <http://www.digitalna.nb.s/wb/NBS/novine/politika/1914/10/13#page/0/mode/1up>

³ Снежана Вељковић, *Живот и рад Војне болнице у Београду за време Великог рата (1914–1918)*. Саопштено 20. септембра 2012. у Београду, на редовном састанку Секције за историју медицине Српског лекарског друштва, Доступно на <http://www.rastko.rs/rastko/delo/14674>

спасао Београд". У интервјуу она каже: "Мислим да је др Рајан, у ствари спасао Београд од уништења", а пошто се српска војска повукла из Београда, остао је једина "власт" у престоници. Употребом америчке заставе и заставе Црвеног крста територија болнице је означена као територија неутралне земље. САД је била неутрална земља, према Конвенцији о правима и дужностима неутралних сила и лица у случају рата на копну (V хашка конвенција из 1907. године).⁴

Током прве окупације Београда, др Рајан је преузео одговорност за све болнице у граду. Наименован је за генералног директора војне и цивилне болнице 17/30. новембра 1914, а два дана касније аустријске трупе ушле су у напуштен град (19. новембра / 2. децембра 1914). Сам др Рајан бележи да се под његовом одговорношћу од 25. новембра 1914. налазило пет болница смештених у око четрдесет зграда, а "... помагало ми је девет српских лекара и око сто педесет сестара, а бринули су се за око хиљаду и две стотине пацијената. Преузео сам одговорност за болницу за умоболне, цивилну болницу, хируршку болницу и грађанску болницу у граду".⁵

Аустријска окупација престонице је трајала две недеље. Српска војска је ушла у Београд 2/15. децембра 1914. године.

У прилогу *Трагом докумен(а)та – сведочење о др Едварду Рајану* обрађени су документи фонда Министарства иностраних дела Краљевине Србије, који су похрањени у Архиву Србије. У документима су изјаве – сведочења др Наскидова (Михаил Павлович Наскидов) о делатности и раду др Рајана, о социјалним и друштвеним приликама и стању у окупираном Београду и Србији током ратне 1915. и почетка 1916. године. Као што смо поменули, др Рајан је са екипом лекара и болничаркама стигао у луку Пиреј, а затим у Солун. У Атини им се придружио др Наскидов, који се декларисао као Грк, а Мисији је додељен као тумач и лекар. Др Наскидов је првобитно био тумач при Америчкој мисији Црвеног крста, а затим јој се као лекар придружио и радио у Београду. Изјаве је дао у Краљевском генералном конзулату Краљевине Србије у Атини службенику Милутину Мићићу, кога је замолио да "ово моје причање буде по сваку цену достављено српској влади на Крфу". Прво сведочење дао је 25. јануара, а друго 20. маја 1916. године.

Током окупације Србије многи страни лекари, трговци и други који су се враћали или напуштали Србију долазили су у Краљевски генерални конзулат у Атини и давали сведочења – исказе о стању у окупираној Србији. Тако су исказе дали др Збаруњис Трикорфос, шеф грчке санитарске мисије у Србији 31. јануара 1916, затим др Панајотис Саваса о стању на потезу Рашка–Краљево–Чачак–Ужице–Београд фебруара 1916. О ситуацији на простору Приштина–

---

⁴ Према члану 1 Конвенције, "Територија неутралних сила је неповредива". Конвенција о правима и дужностима неутралних сила и лица у случају рата на копну (V хашка конвенција из 1907. године).

⁵ Исто

Митровица–Феризовић–Призрен–Скопље исказ је 3. фебруара 1916. године дао др Јоанис Марсело, грчки лекар.⁶

Те исказе чиновници Конзулата су прослеђивали Министарству иностраних дела – Политичком одељењу (МИД ПО) на Крфу, а они Министарству војном – Санитетском одељењу. Тако се међу већим бројем сведочења, пре свега грчких лекара, у грађи нашло и сведочење др Наскидова. Изјаве ових људи, које су сачуване у фонду МИД-а – Политичко одељење, драгоцене су за проучавање здравствених, социјалних, друштвених, политичких и других прилика у окупираној Србији.

ПРВИ ИСКАЗ

У првом исказу од 25. јануара 1916. др Наскидов наводи да је 9. октобра видео првог немачког војника како топчидерским друмом улази у Београд. Немачка војска је одмах заузела све друмове, улице, улазе и излазе по приватним кућама, а 14. октобра Аустријанци су дошли у болницу др Рајана и узели је у своје руке. Одмах су се ту наместили и отпочели да управљају њом.

Током првих десет дана били су заједно смештени немачки и аустријски рањеници, али су после Немци заузели државну болницу, даље француску болницу за тифусне болеснике и болницу за породиље и ту сместили своје рањенике. Аустријанци су остали у болници др Рајана.

Др Наскидов даље сведочи: "Када се све то свршило др Рајан је похитао да се удобри Аустријанцима и одјурio у Беч. Био је тамо десетак дана, а вратио се веома весело и расположен.

Сви лекари и све болничарке из његове мисије (4 лекара и 14 болничарки) протестовали су врло бурно против оваквог његовог понашања и решили да ни тренутка више не остану под њим, већ да иду за Америку. Главни им је разлог био др Рајанов пут у Беч, а после и његово рђаво понашање према њима свима. Болничарке је држао као робље и веома се арогантно понашао према њима.

Када се др Рајан вратио из Беча они сви одмах изађу пред њега са својом жељом да одмах иду за Америку, што Рајана веома узбуди и наљути. Телеграфисао је одмах америчкој Амбасади у Беч и упитао је шта да ради, од Амбасаде добије одговор да је лекарима и болничаркама истекао уговор већ месец и по дана, и да они могу да отпутују када хоће.

Прва експедиција са 3 лекара отпутовала је под вођством др Бизлеја, за Беч па одатле за Швајцарску".

Нешто доцније отпутовао је и др Рајан са осам чланова своје мисије. Он је са собом понео неколико "...бомби, за успомену на Београд. Једна од тих бомби експлодирала је на пештанској железничкој станици, због чега је др

---

⁶ АС МИД ПО, 1916, Ф XV

Рајан био задржан, затворен и осуђен да плати 30.000 круна оштете. Једва се спасао беде, причајући да је те бомбе понео за њујоршки музеум". У окупираном Београду, како сведочи др Наскидов, била је "маса отмених породица српских, које су се склониле у његову болницу, приликом уласка Немаца у Београд, али је он свима ускратио уточиште, да су све отишле плачући из болнице.

Том српском свету није хтео да дадне никаква обавештења зашто их одбија, мада су све хтеле да служе као болничарке и било је потребе за њиховом помоћи – као што није хтео ништа да дадне сиротињи из својих депоа.

Свет у Београду знао је за те депое и сваког дана долазила је маса света да га моли да им да: одело, конзерве, чај и друго, а богатији су нудили да му плате колико тражи. Др Рајан није никако пристајао и редовно је сав свет одбијао са болничког прага – све у намери да се покаже добар и исправан пред Аустријанцима.

У болници његовој није било ни једне једине Српкиње, до само један Србин г. Татомир Петронијевић, београдски трговац, као комесар болнице, који ће свакако све ово потврдити".

У сведочењу др Наскидова читамо даље оптужбе против др Рајана, који је "оставио Аустријанцима чак и своје лекарске инструменте, а понео је са собом само инструменте који су били својина америчке државе.

Када је хтео да отпутује, продао је чак и своја два аутомобила и два коња шефу лекару аустријском, а овамо пак ни једној породици српској, приликом бежања, није дао ни коња ни аутомобил, да се њима послужи. Аутомобиле је продао по 2700 круна сваки, а и аутомобиле и коње добио је од српске државе, за своју личну употребу, и није смео, није имао права да их продаје.

У болници смо стално били без довољно хлеба, а и оно што га је било једва се дало јести. Био је црн и неукусан, да су га болесници силом јели. Средом, остало је доста конзерви од *Farma's* мисије, као и бисквити и мармелада, – те смо то јели, али меса никако није било.

Једном речи др Рајан је радио само да увећа број својих декорација, па долазиле оне од Срба, Немаца или Аустријанаца, али се никако није показао као пријатељ Срба.

Причам Вам све ово, с молбом да доставите надлежнима, јер је о др Рајану, без разлога, створено код вас сасвим другачије мишљење и ви га сви цените као искреног нашег пријатеља – док он то у ствари није",⁷ записао је службеник конзулата изјаву др Наскидова.

---

⁷ Исто

ДРУГИ ИСКАЗ

Милутин Мићић је забележио и друго сведочење др Наскидова о стању у Србији, које је по тону доста другачије, дато 20. маја 1916. у канцеларији Краљевског српског генералног конзулата у Атини.

"Данас ми пристаде г. Михаил Павлович Наскидов, кога познајем као бившег тумача америчке мисије, а доцније је знам био и код др Рајана, шефа америчке мисије Црвеног крста у Београду. Он ми је испричао ово:

6. октобра када је био последњи напад Аустријанаца на Београд, који је трајао до 10. октобра, шеф америчке Мисије у Београду др Рајан није хтео да отпусти из болнице 142 српска војника, који су му били стављени на располагању од војне команде за службу при његовој болници, пошто су аустријски заробљеници, који су били пре тога болничари, повучени даље у позадину. Говорио је тим људима да им нико не сме ништа јер су они под заштитом америчке заставе. Како сам ја по народности Рус и видело се да ће Београд пасти непријатељу у руке, ја сам се решио поред свих обећања заштите од стране др Рајана да побегнем. Дању нисам смео јер је непријатељ гађао путеве који су водили ка Раковици и Торлаку – каже се да је на том путу погинуло 12.000 Београђана који су бежали – и узмем нешто својих ствари па ноћу између 9 и 10 октобра (нов календар) покушам да побегнем без знања др Рајана. Али при излазу из болнице наиђем на немачке војнике, који су били постављени као стражари. Они ме врате и тако ми у болници тек онда дознадосмо да смо опкољени. Сутра дан већ Немци и Аустријанци почеше да шаљу своје рањенике у болницу др Рајана, тако да их је за кратко време у болници било 3000 рањеника. Немци ускоро издвоје своје рањенике у другу болницу а у Рајанову остану Аустријанци и рањени Срби. У почетку се у унутрашњи рад болнице нису мешали, али 12 дана по уласку, непријатељ поче да се меша и у унутрашњи систем мисије, долазиле су разне комисије и контроле, захтевали су да се ова или она соба уступи на извесни циљ, да се размештају болесници, распитивали се ко је на коме месту, ко долази у болницу и. т. д. Храна је слабо примана и што је примљено било је врло рђаво, хлеб црн и буђав, месо бајато. Чланови мисије сами нису имали шта да једу сем нешто бисквита и пекмеза од разног воћа, који су добили од мисије Шкотских дама пре њеног одласка из Београда; то је једва стизало за чланове Америчке мисије да живе месец дана. За болеснике г. Рајан с муком добио је својим личним залагањем из околине Београда 100 литара млека дневно од којег је један део слао заводу сирочади. Оних 142 војника који су задржати у болници под гаранцијом да им неће бити ништа и да ће стајати под заштитом америчке заставе, г. Рајан није могао да спасе и они су одведени као ратни заробљеници: 20 болничара добровољаца, који су радили у тој болници и ако нису били никакви војници одведени су најпре као заробљеници у Топчидер а одатле послати у Митровицу. Чланови мисије оставши овако без хране и без радне снаге почели су да се буне и тражили су да се мисија

распусти јер се не држи оног што је било уговорено. Др Рајан и мис Гладвин били су за то да мисија продужи свој рад, желећи да добију аустријске ордене и зато др Рајан оде сам у Беч да види ако ствар може да сврши повољно по мисију, а ако не може, да издејствује одлазак мисије у Швајцарску. Г. Рајан је за време свог овог пута био просто затворен и праћен од агената. Аустријанци су у то време дознали да међу члановима мисије има и једног Руса и заинтересовали су се за мене. Позвали су ме у полицију која је у кући Павловића, преко пута Гранд хотела и ту су ме подвргли оштром испиту, питали су ме које сам народности и где су ми папири. Ја сам се исповедио да сам све своје папире изгубио у Солуну, где су ми доиста украдени и да сам дошао из Атине са мисијом заједно: ово сам могао да кажем у толико лакше што сам доиста у Атини ангажован од Америчке мисије и што сасвим перфектно говорим грчки језик. Изјавио сам жељу да са мисијом заједно отпутујем. Међутим, шеф мисије др Рајан није ми указао потребну заштиту није се заложиио за мене, него је са целом мисијом отпутовао а мене су спровели у Топчидер где ме без саслушања огласе за ратног заробљеника". Касније је др Наскидов ослобођен и био слободан, али интерниран под одговорношћу грчког посланства.

"Међутим у то време дошли су из унутрашњости Србије грчки лекари који су били у времену рата у српској служби и ја сам се са њима договорио да они мене поведу у Атину кад буду пошли.

С њима сам се упознао ближе јер су они често долазили у Посланство, где сам ја становао, да тамо траже заштиту и да спреме што је потребно за одлазак у Атину. (...) После поновљеног представљања гувернеру добио сам од њега карту за полицију која ми је одобрила да са грчким лекарима могу отпутовати. Ми сви Грци кренемо одмах, задржали смо се 2 дана у Пешти а Симитопулос после неколико дана стиже нас у Бечу одакле смо одмах пошли даље. На граници су нас још претресли до голе душе. Преко Швајцарске и Италије кренемо за Атину а ја оданде дођох овамо да бих нашао средства за живот. Успео сам да придобијем неке људе који имају пара и желео бих да отворим кантину, зашто молим потпору Конзулата јер ме он познаје као пређашњег тумача мисије".

Упитан о приликама и животу у Београду, Наскидов је одговорио следеће:

"...У Београду сам био до почетка фебруара по новом, и стога Вам могу казати само то што је донде било. Решено је било да се свима избеглицама из Београда допусти да се врате у Београд, с тим да за пут имају да плате само 4 круне, ма која била полазна станица. Велики део нашег света вратио се, али је нашао све опљачкано и покрадено код кућа: врата на кућама поразваљивана и из њих изнето све што се могло изнети. Ова пљачка врши се на овај начин. Неки официри немачки, аустријски или мађарски уђу у кућу која му се допадне, намести се у њој и станује док га не преместе некуд услед кретања војске. Кад се крене, он покупи просто све од ствари што му се допадне, однесе на ста-

ницу и испрати као свој намештај својој кући. Што пак у таквој кући остане, све се то исквари и поломи. У многим кућама од салона су начињене штале за коње. Пљачка је трајала пуних два месеца на горњи начин а не само првих дана уласка непријатеља. Опљачкана је и каса транвајског друштва, из које је однето 3500 динара.

У Београду је наступила највећа оскудица. Хране нема у довољној мери и ако се становништво смањило. Намирнице се не могу довлачити из удаљених места околине, јер се дозвољава само селима на 8–4 сата удаљености да их у Београд донесе. Нема их ко ни доносити, јер све што је одраслије од људи покупљено је и одведено у ропство у Аустрију, те тако јаја, зелен, поврће и др. доносе само жене и понеки старац сељак. Све се очекује из Земуна. Могу рећи да се 6–7000 жена и деце Београђана сваког јутра скупи на Сави и чека шта ће Земункиње донети. Оно што доносе продају на јагму и по врло скупе паре. Хлебу је цена већ сама по себи висока, продаје се одмах из чамца. А како то не иде довољно брзо а купци су нестрпљиви из страха да га неће достати, налазе се препродавци који га препродају по нечувену цену да лицу места. Дешава се да само Земункиње изнесу наоколо по који хлеб преко кога агента на обалу. И онда га нуде гомили која плати такав хлеб до 8 круна. Новац српски је побијен у својој вредности, за 100 динара добије се 50 круна папира. Брашно се доноси из унутрашњости Србије али је врло рђавог квалитета, брашно се даје и у општини по $\frac{1}{2}$ килограма дневно, на човека. Има жена које су иначе биле имућне и које су се сад примиле чишћења улица, јер на тај начин добијају $\frac{1}{2}$ килограма брашна на име дневнице, која им се даје на концу недеље, дакле 3 $\frac{1}{2}$ килограма брашна за недељу дана као награда за тај рад.

У пословном погледу настало је у Београду потпуно мртвило, посла нема никаквог, трговина је стала потпуно. Радње су многе опљачкане, бакалнице су опљачкане тако систематски да се у њима нема шта куповати. Од ресторана ради само *Балкан* где долазе страни официри на храну и пиће. Које доносе из прека. Гранд хотел је удешен као хотел за официре њихове, где за пола динара дневно добијају кревет. У децембру месецу је било најгоре, тада просто није имало шта да се купи ни за скупе паре, апсолутно хране није било: на пијаци је могло да се види само мало лука, кромпира и паприке, и то све скупо. Маст је коштала 14 круна кило. Ако се уопште могла добити. Месо и риба, која се хватала у већим количинама, давала се грађанству тек онда ако је било за војску. Сваког дана се одвајало за војску што је било боље и колико треба, а само оно што остане оставило се становништву Београда да купују. Дувана нема никако: алкохол је конфискован и постао је монополски артикал, једна тона угља коштала је 250 круна.

(...) Војска непријатељска храни се сразмерно добро. Хлеб није добар, али га војници добијају редовно, а поред тога и супу. Меса или рибе, кад има. Војска има своје нарочите пекарнице.

Наше грађане мушкарце, који су способни за рад, одводе на разне послове, чак их увршћују и у војску. Међутим у Београд су довели велики број заробљених Руса, који врше све послове у вароши: на станици и у пристаништу где преносе ратни материјал. Ови заробљеници су смештени по већим кућама. У касарнама, по школама и у војној академији смештени су заробљеници Срби, који сви изгледају изгладнели, намучени и изнурени. Са заробљеницима поступа се врло рђаво. У спровођу их гурају и туку. Кад је једном доведен један транспорт од 100 заробљеника, сељанке су притрчале да изгладнелима даду какву понуду; спровођници – мађарски војници – су их кундацима ударили и терали ове сељаке.

Варош је пушта, рачунам да у њој нема више од 15.000 становника, све се или разбежало или је одведено на радове ван земље. Улицом могу се видети само страни војници и понеки старац или жена, који иду да нађу што год да се исхране.

У последње време почео је свет да се враћа из унутрашњости, јер кажу да је тамо скупоћа још већа (Краљево, Ћуприја).

Београд је подељен на два дела. Улица Милоша Великог је граница, и све што лежи ка Сави је немачко, а оно ка Славији је под аустро-мађарском управом. Улице су биле разривене од топовских зрна али се сада улице поправљају и рупе затрпавају: често се остављају у земљи још не експлодирани гранате великог калибра. Мост железнички је оправљен и преко њега циркулишу возови: раде сад већ и транваји и електрично осветљење. На транвајима били су кондуктери и кочничари најпре њихови војници, али сад су их повукли и постављени су на њихова места људи из народа. Од вароши је сразмерно очуван онај део код Славије, међутим сав је порушен део вароши поред Саве. Порушена је пошта и Друга Београдска гимназија. Стари двор је поправљен и ту је сада начињена црква, а у Новом Двору станују официри, на њему су истакнуте аустријска и немачка застава.

Режим је врло тежак и строг, казне су врло велике, слобода кретања је ограничена: не дозвољава се никоме одлазак у унутрашњост, а и приступ сељака из околине је отежан. Обешено је 4–8 људи и жена, тобож што су облачили немачко војно одело и у њему чинили недела по Београду. Са овима које полиција ухвати, као и са ратним заробљеницима поступа се врло сурово, туку се кундацима и кад их баце у затвор уз злостављање и гадне псовке, оставе их често без хране, тако да они који немају случајно сродника, који би се смиловао на њих, умиру просто од глади. Сва је полиција у рукама Мађара. Сви су полицајци сурови, неучтиви, непоштени и одликују се нарочитом суровошћу и дивљаштвом коју показују према Србима. Нису бољи ни Босанци, ни Хрвати. Једино Чеси се показују као људи. И у обиму своје могућности заштите свет у појединим случајевима. Али Чеха има врло мало. Нарочито је било суровости приликом конфисковања бакра и вуне. Однето је све што је било од бакра и из сваког душека вађена је вуна за одело њихових војника, а на место вуне дата је

слама. Том приликом куће кроз које је пролазила солдатека, немилице су пљачкане. Општинска управа је српска. Не знам ко су били управници општине, али знам да над њеним радом води надзор неки мајор Франци. Сваки акт који је изашао од општине, имао је да буде потписан од тог мајора Франца, који је имао тиме да га легализира.

У Београду се издају новине: *Београдске новине*, али те су новине лажне, они пишу по наредби и не представљају праву слику живота у Србији.

Непријатељ се показује нарочито гадан према женама. Иза пивнице *Руског цара* отворене су проститутске радње, у које силом одводе жене из добрих кућа. То бива обично овако: ако који официр станује у некој приватној кући, па му жена или девојка где станује не учини по вољи, он је оптужи или за шпијунажу, или тужи да је псовала или радила противу постојећег режима, и онда долази полиција и одводи је али не у затвор него у ове проститутске радње, које су спремљене за официре. Када се официри засите којом од тих жена, онда се одведу у проститутске радње ниже врсте за војнике. У Београду има сада већ и уличних жена које стоје по ћошковима и позивају мимопролазнике. Довели су собом и својих проституткиња у масама, које узгред врше живу шпијунажу.

Чиновници српски не примају никакву плату: удовицама су одредили један мали проценат њихове пензије.

О појединим лицима не могу много да кажем јер познајем мало света. А све моје белешке одузели су ми на граници при прелазу у Швајцарску, где су ми и мој новац заменили крунама и дали ми за сваки 36 круна 20 франака. Знам да је господин Велимировић, лекар оглашен за ратног злочинца, исто тако апотекар Протић, а једна докторка Рускиња, једина Рускиња која је била у заразно одељењу успела је да побегне са српском војском. Др Стојимировић је остао директор варошке болнице, али стоји под строгим надзором. То је једина болница која је одређена да служи грађанству, али се у њу трпају сви болесници без реда, чак и они који пате од заразних болести. Болница је препуна и остављена без потребних средстава. Секретар америчког конзулата Јевремовић живи затворен у свом Конзулату и не сме оданде да излази. Санитетске прилике су веома жалосне. Не само у почетку него и пред мој полазак још владале су све могуће заразе: дезинтерија, колерина, трбушни тифус. У јануару је беснела и колера. Особито су заразе косиле међу ратним заробљеницима који су били натрпани у касарнама, школама, у војним академијама и у Топчидеру. Зараза је беснела и у редовима њихове војске и односила много жртава. Знам да је било колере у Митровици, јер неко време због тога престало се са шиљањем заробљеника у ту варош. Једног дана било је у Београду 205 смртних случајева. У грађанству је било врло мало заразних болести, оно је више патило од глади, умрло је око 15 лица од глади.

Што се тиче кретања војске, тешко ми је да вам дам тачне податке, јер је она у непрестаном кретању. Имаће око 50–60.000 људи у Београду и околини.

Она се састоји из Немаца, Аустријанаца, Мађара, Хрвата и Босанаца. Нарочито ваља забележити да су довукли врло велики број аутомобила камиона, који су сви из Немачке. Њих ради су нарочито очишћени путеви од блата и поправљени, чега ради су доведени многи радници. Велике француске топове одвукли су у Немачку.

Кад је у Београд долазио цар немачки, било је нарочитом објавом забрањено да се стоји крај прозора или на улици од 10 часова до 5 часова по подне. Запретило се да ће сваки који поступи против ове наредбе бити стрелјан. Један дечко од 7–8 година, који није знао за ту наредбу, погледао је у улицу Милоша Великог с прозора и био убијен кроз прозор. У свити царској било је 35 аутомобила и улице кроз које он пролазио, биле су потпуно пуне. Само је у њима стајала војска у строгој приправности. Исто тако је било и кад се цар немачки вратио из Ниша".⁸

Генерални конзул у Солуну је четири дана после саслушања, 24. маја 1916, исказе др Наскидова проследио Милораду Драшковићу, заступнику министра иностраних дела, на Крф. У образложењу стоји да су "његови искази од интереса свакојако одговарају истини, јер као што он прича о приликама у Србији, тако су говорили Брэдваревић, Стевановић и Чистопулос, ... али да жели да отвори једну бараку у једном од српских логора у Солуну ... мишљења сам да се ни једном од тих лица што су успели да из Србије побегну, не допустити додир са нашом војском па ни Наскидову, јер човек не може бити сигуран да није и он један који су нарочито овамо послати у циљу шпијунаже". Врховна команда српске војске одбила је његов захтев да отвори бараку. Случај са денунцијацијом др Рајана од стране др Наскидова завршен је дописом Николе Пашића, министра председника, од 30. децембра 1916: "Др Рајан чинио је а и сада чини велике услуге српском народу, раније као лекар, а доцније као члан Америчког црвеног крста око преношења наших избеглица из Арбаније у Италију и Француску. И сад ради у Србији, делећи храну и одећа која се шаљу преко Црвеног крста. На њега није пала никаква сумња и толико је заволео Србију да је научио и нешто српски. Све што се против њега износи мислим да нема вредности".⁹

Да ангажовање др Рајана није престало ни када је напустио Београд, сведочи телеграм упућен из Рима 16. јануара 1916. Санитетском одељењу Министарства војног са обавештењем да "16. фебруара полази за Бриндизи из Рима др Рајан где очекује санитарски материјал из Америке, који ће лично донети на Крф за српски Црвени крст".¹⁰

О Америчкој мисији Црвеног крста у Београду и Србији и њеном раду сведочи и друга архивска грађа. Постоји извештај Рокфелерове фондације од

⁸ АС МИД ПО, Ф XV, 1916.

⁹ Допис Николе Пашића, председника Министарског савета и министра иностраних дела, пов. 30. децембра 1916, №9070, АС МИД ПО 1916, Ф XV

¹⁰ АС МИД ПО, Ф XV, 1916.

28. октобра 1915, из којег издвајамо следеће редове: "...Три мисије, односно групе послате су биле у Србију од стране Сједињених Америчких Држава преко Америчког црвеног крста. Две од три мисије су биле комбиноване, са комплетним људством од 6 доктора и 12 медицинских сестара и били су распоређени у болници са 1000 пацијената у граду Ђевђелија. 3 лекара и 9 сестара су се заразили тифусом. Један доктор је преминуо док су боравили у Србији, а неколико сестара је било веома лоше. Два америчка доктора су била послата у Србију преко Американаца из Париза. Они су заједно стигли у Ваљево. Обојица су се заразили тифусом, један је преминуо а други је остао заражен болешћу. Важно је забележити да је овако висока смртност међу неадекватно малом броју доктора, значајно смањила способност Србије да се носи са zarazом. Више од пола од укупног броја је било са војском на фронту или у војним болницама. Обучене медицинске сестре какве имамо у Сједињеним Америчким Државама у Србији су непознате, осим оних које су доведене у медицинским (лекарским) мисијама из других земаља".¹¹

У истом фонду налазе се извештаји о боравку српске Ратне делегације формиране крајем 1917. године за одлазак у Сједињене Државе. Мисија је боравила у САД од 6. децембра 1917. до 28. фебруара 1918. године. Сачињавали су је др Миленко Веснић, посланик Краљевине Србије у Паризу, шеф мисије, и чланови Сима Лозанић, професор универзитета, Михајло Рашић, представник Српске војске у Француској, Михајло Ненадовић, потпуковник и војни аташе при Посланству у Берну, Милан Јовичић, капетан, послат из Солуна и Владислав Мартинец, писар и секретар Посланства у Паризу. Према извештају генерала Рашића, циљ Мисије био је да упозна надлежне у Сједињеним Државама са значајем Балканског фронта, стањем и потребама Војске. Од министра војног Рашић је добио спискове и "пројекте потреба санитетских, како су биле саопштене и нарочитом изасланику Сједињених Држава у Солуну г. Севрансу, спискови материјала за оправљање железнице, возног материјала".

У извештају шефа Мисије др Миленка Веснића, упућеном Николи Пашићу, председнику српске владе на Крфу, осим података о званичним разговорима са представницима америчке владе, пише и следеће: "...25. фебруара 1915. године преминуо је у Ђевђелији у вршењу своје лекарске дужности др Џејмс Браус Донели (James Bramas Donnelly) из Њујорка, који је дошао био у Србију као изасланик Америчког црвеног крста. Он је оставио за собом удовицу и малолетног синчића. За време бављења мисије у Њујорку ја сам госпођи Донели указао потребну пажњу. Уверен сам да би наша влада учинила врло добро, и појачала пријатељство Американаца према нама, ако би узела на себе да помогне материјално образовању овог детета, чија мати живи од личне зара-

---

¹¹ Destitution and disease in Serbia, The relief of suffering non-combatants in Europe, The Rockefeller foundation, 28. april 1915.

де. Ово би се могло учинити преко Посланства у Вашингтону или преко конзулата у Њујорку".¹²

***

Током Првог светског рата Србија је добила велику помоћ из иностранства, а посебно су значајне биле медицинске мисије упућене из Русије, Велике Британије, Сједињених Америчких Држава и других земаља. Лекари и медицински радници тих мисија помагали су и војсци и цивилном становништву, у ситуацији када је Србија оскудевала у свему, па и у лекарском и другом медицинском особљу.

Из Америке је стигла санитетска мисија Америчког црвеног крста са др Рајаном на челу. Делатност др Рајана је везана за Београд, где је он био директор свих пет болница и са својом екипом обавио око 8.000 хируршких интервенција. Сама чињеница да је на зграду болнице била стављена америчка застава значила је да је зграда заштићена од уништења као посед неутралне државе, што је Америка тада и била, будући да је тек 1917. ушла у рат.

Др Рајан је у многим сведочанствима описан и доживљен као херојска личност, спасилац Београда, престонице која је у тренуцима аустроугарске окупације била препуштена на милост и немилост окупатору.

Постоје, међутим, и сведочења која бацају другачије светло на карактер и заслуге др Рајана. Овде смо навели исказе др Наскидова, који је био тумач у Америчкој мисији, лекар и сарадник др Рајана. Др Рајан је ту приказан као контроверзна личност, помало авантуристичког духа, каријериста, не тако велики пријатељ Срба каквим је представљен. Ипак, шире и непристрасно посматрано, заслуге и др Рајана и целе Америчке медицинске мисије су евидентне. Тешко је судити о неким детаљима о раду и понашању др Рајана изнетим у сведочењу др Наскидова, у ситуацији када је требало прехранити становништво које је остало у Београду и збринуту многобројне рањенике, односно изборити се да сви они опстану и преживе у тим страдалничким временима. Не треба заборавити ни чињеницу да је др Рајан и пре и после боравка и рада у Србији био у многим мисијама, да је поживео свега 39 година и да је умро од малигне маларије, којом се први пут заразио на Солунском фронту.

С друге стране, сведочење др Наскидова о Београду у време окупације је изузетно интересантно и драгоцено. Град под окупацијом, болнице претрпане рањеницима, свакодневна умирања, са старцима који су остали јер су мушкарци мобилисани или упућени на рад, масовне епидемије, следовање од пола килограма хлеба дневно, осииони окупатори, где су се по суровости издвајали Мађари, Босанци и Хрвати, а по нормалнијем третману Чеси – све је то слика

---

¹² АС МИД ПО, 1916, Ф. XV

НАДА ПЕТРОВИЋ, *Трагом документа(а)та. Сведочење о др Едварду Рајану*

Београда од пре 100 година и, у малом, слика општих страдања целе Србије у Великом рату.

Срећом, и државе и људи се опораве, дођу мирнодопска времена, али оваква драгоцене сведочења о прошлости и људима који су помогли кад је било најтеже не треба заборавити. Човек је, између осталог, и оно што памти о себи и својој прошлости. Следствено томе и народ је, између осталог, оно што зна и памти из своје прошлости.

Nada Petrovic

Tracing Document(s)
Testimony about Dr. Edward Ryan

Summary

Dr Mikhail Pavlovich Naskedov gave two statements (testimonies) about the work of the American Red Cross mission in Belgrade during the Great War and the work of Dr. Edward Ryan, a head of medical mission in Belgrade. The statements (testimonies) were given on January 25 and May 20, 1916 to Milutin Micic, an officer in the Serbian General Consulate in Athens. Dr Naskedov was an interpreter and doctor in the American Red Cross mission. The testimony provides valuable information on the social, health and social conditions in the occupied Belgrade and Serbia in late 1914, 1915 and early 1916.